

УДК 373.3.046-021.64-057.874:316.614.6:336.74(045)

СТАВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДО ГРОШЕЙ ЯК ЧИННИК ЇХНЬОЇ ДУХОВНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Олена Варецька

доктор педагогічних наук, професор кафедри початкової освіти,
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»

Запорізької обласної ради,

м. Запоріжжя, Україна

olena.varetska@i.ua

Анотація. Для визначення змісту й характеристик духовно-економічної соціалізації молодших школярів, дослідження можливостей курсу за вибором з економіки «Початки економіки» щодо виховання ставлення молодших школярів до грошей, стану розробленості окресленої проблеми та окремих її аспектів, систематизації даних застосовано *аналіз і синтез, порівняння, узагальнення* наукової та науково-методичної літератури, державних документів, концепцій, періодичних педагогічних видань, довідкової літератури; *термінологічний аналіз* – з метою вдосконалення понятійно-термінологічної бази, конкретизації дефініції та сутності понять; системно-діяльнісний підхід для визначення компонентів діяльності з формування духовно-економічної соціалізації від потреби до результату. Детальна характеристика курсу за вибором з економіки «Початки економіки», опис можливостей його застосування щодо формування ставлення молодших школярів до грошей, результати експерименту підтвердили суттєві зрушення, які відбулися у свідомості молодших школярів, обумовили перетворення духовно збагачених економічних знань в усвідомлені морально-ціннісні ставлення, якості та їхні соціально значущі економічні вчинки. Використання розроблених теоретичних положень, науково-методичного забезпечення, авторських оригінальних методичних знахідок сприятиме формуванню такої соціалізації у різних соціальних груп, підготовці до відповідної діяльності майбутніх професіоналів у різних напрямках освітньої й соціально-виховної діяльності.

Ключові слова: духовно-економічна соціалізація; молодші школярі; ставлення до грошей; чинник соціалізації.

ОТНОШЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ К ДЕНЬГАМ КАК ФАКТОР ИХ ДУХОВНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Елена Варецкая

доктор педагогических наук, профессор кафедры начального образования,
КУ «Запорожский областной институт последипломного педагогического

образования» Запорожского областного совета

г. Запорожье, Украина

olena.varetska@i.ua

Аннотация. Для определения содержания и характеристик духовно-экономической

социализации младших школьников, исследования возможностей курса по выбору по экономике «Начала экономики» для воспитания отношения младших школьников к деньгам, состояния разработанности обозначенной проблемы и отдельных ее аспектов, систематизации данных применен анализ и синтез, сравнение, обобщение научной и научно-методической литературы, государственных документов, концепций, периодических педагогических изданий, справочной литературы; терминологический анализ – с целью совершенствования понятийно-терминологической базы, конкретизации дефиниции и сущности понятий; системно-деятельностный подход для определения компонентов деятельности по формированию духовно-экономической социализации от потребности к результату. Подробная характеристика курса по выбору по экономике «Начала экономики», описание возможностей его применения для формирования отношения младших школьников к деньгам, результаты эксперимента подтвердили существенные сдвиги, которые произошли в сознании младших школьников, обусловили превращение духовно обогащенных экономических знаний в осознанные морально-ценностные отношения, качества и их социально значимые экономические поступки. Использование разработанных теоретических положений, научно-методического обеспечения, авторских оригинальных методических находок будет способствовать формированию такой социализации у разных социальных групп, подготовке к соответствующей деятельности будущих профессионалов в разных направлениях образовательной и социально-воспитательной деятельности.

Ключевые слова: духовно-экономическая социализация; младшие школьники; отношение к деньгам; фактор социализации

YOUNGER PUPILS ATTITUDE TO MONEY AS A FACTOR OF THEIR SPIRITUAL AND ECONOMIC SOCIALIZATION

Olena Varetska

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor,
Chair of Primary Education,

Public Educational Institution “Zaporizhzhia Regional Institute of Post Graduate
Pedagogical Education” Zaporizhzhia Regional Council,
Zaporizhzhya, Ukraine

olena.varetska@i.ua

Abstract. In the article the urgency of attitude of primary school children to money as a factor of spiritual and economic socialization is grounded, the analysis of scientific sources, which should be initiated is given and definitions of the issues of some interpretations of the concepts of “socialization”, “economic socialization” are developed, some synonymy meaning of “socialization” and “social competence”, “economic education” and “economic socialization” that reasonably change emphasis on business formation and entrepreneurship initiative are found, goals; objectives and factors, meaning of spiritual and economic socialization are determined. Attention is paid to the factor of money.

To investigate the opportunities of elective courses in Economics “Starts of Economy” in the educational progress of the attitude to money, condition of the described problem and its individual aspects, systematization of data, the analysis and synthesis, comparison, generalization of scientific and technical literature, government documents, concepts, periodicals, educational publications,

reference books are applied; terminological analysis is used in order to improve conceptual and terminological framework specifying on the nature and definition of concepts; system-activity approach to determine the activity of components forming the spiritual and economic needs of socialization to the result. Detailed description of elective courses in Economics “Starts of Economy”, description of its influence on young learners’ attitude to money, experimental results confirm the significant changes that have taken place in the minds of young learners, led transformation of spiritually enriched economic knowledge in a conscious moral values, attitudes, their quality and socially significant economic actions. Using the developed theoretical positions, methodological support, the original author’s methodology findings will facilitate the formation of such socialization in different social groups to the appropriate training of future professionals in various areas of education and socio-educational activities.

Key words: spiritual and economic socialization; young learners; attitude to money; socialization factor.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Питання соціалізації особистості, зокрема й економічної не є новим у педагогіці. Періодичне звернення до нього обумовлено постійними змінами соціокультурного простору, у якому живе й розвивається особистість, її ціннісні орієнтації. Зауважимо, що освіту, а тим більше економічну й відповідну професійну підготовку небезпідставно вважають запорукою економічного процвітання як держави, так і окремого бізнесу. Беззаперечною є думка про те, що кожна політична сила, яка знаходиться при владі, з огляду на економічні, культурні, соціальні, особистісні причини намагається реформувати освіту, зорієнтувати національну політику на освітні системи інших країн, переважно для того, щоб залишити слід в історії [20, с. 33]. З іншого боку, розвитку вмінь XXI століття, які завжди були важливі й залишаються такими, котрі відстоює американська організація «Партнерство заради вмінь XXI століття» (Partnership for 21st Century Skills) – коаліція дев’ятнадцяти штатів і тридцяти трьох корпоративних партнерів, задовго до початку цього сторіччя сприяло багато педагогів і шкіл світу. Перелік цих компетентностей міститься в «Рекомендаціях Європейського парламенту Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя», проголошених одинадцять (!) років тому (18.12.2006).

Відзначимо, що Концепція нової української школи [1] містить ці компетентності, але ними не обмежується. Її головним досягненням, викладеним у формулі нової школи, вважаємо, серед інших, орієнтацію на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм, новий зміст освіти, заснований на цінностях, набутті однаково важливих десяти компетентностей, потрібних як для успішної самореалізації в суспільстві, так і для життя. Серед таких, у контексті нашої статті, маємо зупинитися на ініціативності й підприємливості, соціальній

компетентностях, адже духовно-економічна соціалізація особистості молодшого школяра як суб'єкта соціально-економічних відносин має стати засадничою лінією сучасного освітнього процесу з огляду хоча б на те, що навчання успішному «веденню, управлінню домашнім господарством» (*οἰκονομία* – від *οἶκος* (ойкос, «дім») + *νόμος* (номос, «звичай» чи «право»)) [26] утілиться як у реальну соціально орієнтовану, духовно-економічну поведінку учня початкової школи, так і в духовно-економічну стійкість, яка стане стрижнем його особистості, допомагатиме здійсненню свідомого, відповідального вибору власної позиції в просторі соціально-економічних зв'язків, установленню партнерських відносин як в бізнесі, так і в суспільних відносинах. Саме тому обґрунтування теоретичних і практичних аспектів духовно-економічної соціалізації особистості взагалі, та як суб'єкта грошових відносин зокрема, є край актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що «соціалізація» як процес зміни внутрішнього стану людини під впливом соціальних чинників висвітлена в роботах Д. Белла, М. Вебера, В. Добренкова, Е. Дюркгейма, А. Маслоу, Ю Романенка та ін. Соціальні аспекти соціалізації особистості з огляду на вікові особливості викладено в роботах К. Абульханової-Славської, Л. Божович, Л. Виготського, А. Капської, І. Кона, О. Леонтєва, А. Петровського, В. Радула, та ін. Соціалізацію дошкільників, молодших школярів в умовах навчальних закладів досліджено Н. Дудик, О. Марковською, І. Муляр, І. Печенко та інші.

Питання економічної соціалізації особистості час від часу піднімалося на сторінках філософських, правових, соціологічних, психолого-педагогічних джерел. При цьому проблема економічної освіти як елементу соціалізації, зокрема й шкільної, уперше в Україні почала досліджуватися Інститутом психології ім. Г. Костюка НАПН України (2000 – 2004 рр.) у межах загальної проблематики особливостей соціалізації учнівської й студентської молоді в умовах трансформації суспільства [9]. Зарубіжні науковці такі, як К. Данцігер, Х. Дітмар, А. Стросс, Г. Ферт та інші вивчали закономірності розвитку мислення людини різного віку в процесі засвоєння репрезентацій, пов'язаних з грошима. Особливості ставлення до грошей на різних вікових етапах життя досліджено в роботах Г. Авер'янової, С. Абрамової, Р. Саттона, М. Семенова, Б. Стейсі та ін. Гроші, ставлення до них як провідний компонент економічної свідомості розглядалися О. Дейнекою, як чинник економічної соціалізації – Г. Авер'яною, В. Автономовим, І. Андреєвою, І. Зубіашвілі, К. Девісом,

Д. Лассаре, Р. Тейлором та ін., як соціально-демографічний чинник формування грошових уявлень у дітей – Г. Маршаллом, Л. Магрудером, М. Сігалом, Д. Швальбом та ін. Зміст морально-економічної соціалізації особистості розкрито в праці Н. Тарарухіної. Попри таку дослідженість питання, ставлення молодших школярів до грошей як чинник їхньої духовно-економічної соціалізації ще не розглядалося в наукових джерелах.

Формулювання цілей статті. Мета статті – визначити зміст та характеристики духовно-економічної соціалізації молодших школярів, дослідити можливості курсу за вибором з економіки «Початки економіки» щодо виховання ставлення молодших школярів до грошей як чинника означеної соціалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед, висвітлимо основні поняття термінологічного поля статті. Отже, соціалізація (за С. Гончаренком) є процесом залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його суспільного досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості, що передбачає взаємодію людини із соціальним оточенням, впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків [8, с. 433]. В. Радул означене поняття тлумачить як процес і кінцевий результат взаємодії людини з природним, предметним, соціокультурним середовищем, як результат виховання громадянина держави, його фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку. При цьому соціальне середовище науковець розуміє і як оточення, і як систему можливостей, вимог та очікувань, яка виконує конструктивні й диригентські функції щодо цього процесу [19, с. 7].

З огляду на вищезначене, зрозумілою є погляд науковців щодо соціальної компетентності як невід'ємної складової процесу соціалізації особистості, його якісної характеристики (С. Бахтєєва, С. Краснокутська, Л. Шабатура), результату соціального розвитку, ефективність якого залежить від взаємодії із соціальним середовищем (Є. Заріпова), соціалізованості (А. Мудрик, В. Шахрай) та інкультурованості (А. Флієр), показника (Д. Єгоров), рівня соціалізації, мірила соціальної успішності, здатності до самоактуалізації, самореалізації (І. Черноусов), найвищого рівня освоєння соціальної дійсності (Г. Белицька, С. Гончаров, І. Зимня) тощо. Можемо стверджувати, що простежується деяка синонімічність тлумачення понять «соціалізація» і «соціальна компетентність» [4, с. 60].

Зауважимо, що під час трансформаційних процесів у суспільстві, за умов

інтеграції й одночасної конкуренції між елементами старого і нового досвіду відбувається набуття людиною нового соціального статусу [12, с. 29]. У цьому контексті слушними є погляди І. Звереві [21] щодо соціальної компетентності як цілеспрямованого передавання соціального досвіду, що відповідає меті згармонізованого педагогічного процесу (навчання, виховання, соціалізація) й І. Козакової відносно акумуляції нового досвіду та формування уявлень про майбутнє як «соціальне спадкування» [11, с. 475]. Більш того, соціалізація й, відповідно, розвиток соціальної компетентності, є важливими й актуальними, адже уможлиблюють індивідуалізацію [2, с. 9], а індивідуальне й соціальне є самодостатніми смисловими початками суспільного життя [2, с. 9], характеризують двобічність соціалізації.

Економічну соціалізацію як процес перетворення людини на повноправного члена економічного співтовариства, входження підростаючої особистості в економічну сферу суспільства, формування в неї економічного мислення, інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки та їх реалізацію [15] розглядає В. Москаленко. Безперервним динамічним процесом економіко-психологічного розвитку особистості, який відбувається як зовнішньодетермінований та активний, внутрішньомотивований процес прийняття особистістю умов її існування в певних соціально-економічних ситуаціях, що уможлиблює використання інтеріоризованих економічних цінностей суспільства презентує економічну соціалізацію І. Зубіашвілі. Такий процес, на думку науковця, є формуванням економічної свідомості особистості на основі розвитку наукових та повсякденних знань про економічну реальність, системи особистісних цінностей із домінують функцією власності й грошей як системоутворювальних чинників, мотиваційно-поведінкової сфери особистості з провідною роллю раціональних економічних установок та орієнтацій на ринкові цінності суспільства [10].

Зауважимо, що сутність економічної соціалізації в багатьох характеристиках збігається із сутністю економічного виховання [3, с. 9]. Зупинимося на деяких із визначень. Зокрема комплексні програми трудової школи С. Шацького передбачали створення системи різнобічних впливів на дитину, розвиток її підприємницьких здібностей, життєвої компетентності, організацію праці на благо суспільства, уміння передбачити її наслідки для країни. Актуальними залишаються й теоретичні положення А. Макаренка щодо економічного виховання, серед яких створення мажорних відносин, розвиток у

дітей почуття *власної гідності, здатності до дії й гальмування, чемності в ділових відносинах* [14, с. 140], система перспективних ліній у вихованні, «ідея зв'язку держави та особистості», «ідея випереджального виховання», орієнтація на «людську творчість», виховання бережливості, *оперативності*, діловитості, колективізму, чесності, дбайливості, *відповідальності, здатності до орієнтування* тощо [14, с. 259], розвиток навичок *володіння матеріальними і духовними благами, поводження з грошима* [14, с. 122].

Зазначимо, що більшість зарубіжних науковців, дослідників дорадянського, радянського й пострадянського періоду (Л. Епштейн, М. Левітов, Л. Пономарьов, В. Попов, О. Чичканов, О. Шпак та ін.) мали спільний погляд на сутність цього поняття, наголошуючи на творчому ставленні до праці, колективних економічних відносин, здатних забезпечити *добробут*, усебічний розвиток громадян, їхнього *економічного мислення*, виховання економності, бажання й уміння *ефективно господарювати в інтересах суспільства, заробляти й розумно витратити кошти* [24, с. 74].

Зрозуміло, що в сучасних ринкових умовах дещо змінюється зміст економічної освіти й виховання, увагу вчених привертає підготовка учнів до підприємницької діяльності в умовах ринкової економіки (М. Вачевський, О. Павелків, Р. Пустовійт), формування власної соціальної позиції, уміння співпрацювати й організувати діяльність (Н. Побірченко) [18, с. 5], виховання споживчої культури. Вплинув на це й досвід європейських держав. Зауважимо, що австрійський економіст Й. Шумпетер одним із перших (1912 р.) визначив сутність підприємництва, пов'язавши його з функцією реалізації нововведень у виробництві, створення нових комбінацій факторів виробництва і запровадження їх в економіку для забезпечення економічного росту. Тотожних поглядів дотримуються В. фон Хайек, Дж. Долан, Е. Лідсей, уточнюючи основну функцію підприємництва, яка полягає в подоланні старих стереотипів і меж в економіці, відкритті нових прибуткових можливостей економічних систем. При цьому підприємець як головна фігура підприємництва – є особистістю, яка прагне до нововведень (Д. МакКлелланд), має підприємницьку силу для здійснення підприємницької діяльності, об'єднання навколо себе персоналу, спрямування його зусиль на досягнення цілей підприємництва, сприймання грошей як засобу досягнення мети [16].

У цьому контексті стають зрозумілими деякі зміни акцентів і зосередження в Концепції нової української школи на таких компетентностях як ініціативність і підприємливість (раніше саме такі якості розглядалися в низці результатів

економічного виховання). Вони характеризуються вміннями: генерувати нові ідеї й ініціативи, утілювати їх у життя для підвищення як власного *соціального статусу й добробуту*, так і розвитку суспільства й держави; раціонально вести себе як *споживач*, ефективно використовувати *індивідуальні заощадження*, приймати доцільні рішення у сфері *зайнятості, фінансів* тощо. Як бачимо, у певній мірі послабленим є ціннісний аспект. Однак, економіка, передусім, є поєднанням благородства й вигоди в поведінці кожного (К. Хесс) [23, с. 58], економічний розвиток суспільства повинен спиратися на духовний (К. Ушинський) [22, с. 107], а фактор чесності включено академіком І. Янжулом до складових економічного зростання [17, с. 394] тощо. Безперечно, в умовах сучасної України це є найактуальнішим.

Зауважимо, що у свій час нами обґрунтовано поняття «духовно-економічне виховання молодших школярів» як *процес перетворення духовно збагачених економічних знань в усвідомлені морально-ціннісні ставлення, якості та соціально значущі економічні вчинки молодших школярів* [3, с. 66], цілі і задачі якого в більшості збігаються з цілями й задачами духовно-економічної соціалізації, впливають на духовно-економічну свідомість. З огляду на це вказана соціалізація як результат вище означеного виховання буде здійснюватися під час вивчення предметів шкільного циклу, через міжпредметні зв'язки (інтеграцію чи координацію), у процесі трудового навчання, суспільно-корисної праці, у позакласній та позашкільній діяльності, у родині та засобами курсу за вибором «Початки економіки».

Серед чинників, які впливають на зазначену соціалізацію, назовемо світові глобалізаційні зміни, суб'єктність; морфологічну та екологічну поверхню; колективні ментальності (стани, думки, колективні почуття); апарат організованих об'єднань; символи, ідеї, колективні цінності, твори цивілізації; приклади для наслідування, правила, знаки, ознаки і способи дії, що з певною регулярністю виявляються у соціумі; соціальні ролі і колективні дії, соціально-демографічні ознаки (вік, освіта, стать, сімейний статус), етнічні ознаки; психофізичні ознаки (здоров'я, зовнішність, ментальність), соціокультурні (система цінностей, мораль, релігія, освіта), політично-правова, економічна системи, соціальні мережі, громадянська активність, соціальний час як «міра змін» [4 с. 163].

Проте нас у контексті статті цікавлять, насамперед, такі, що стосуються безпосередньо родини, адже саме в сім'ї починає формуватися особистість, духовно-економічній соціалізації якої має допомагати школа. Отже, це дитячі ігри, праця

дорослих та ринок як місце купівлі, продажу і як відносини, реклама, ведення домашнього господарства, його економічний стан (багатство-бідність), бюджет та склад родини, стосунки і розподіл соціальних ролей між її членами, приклади батьків, уміння поводитися з грошима, інвестувати й здійснювати нескладні банківські операції. У цьому контексті важливою є думка А. Макаренка щодо необхідності ознайомлення дітей із місцем, особливостями роботи батьків, потребами всіх членів родини [14, с. 259], залучення дітей до домашнього господарства [14, с. 20], розвитку вміння турбуватися про власне та колективне майно, брати участь у спільному господарстві, раціонально планувати бюджет сім'ї, розумно витратити гроші [13, с. 342], не заздрити іншим родинам й не пишатися добробутом власної сім'ї, адже в сімейному багатстві немає ніяких підстав для бундючності, розвивати оперативну здатність, певну самостійність у витрачанні грошей для задоволення як власних, так і, в деяких випадках, загальних сімейних потреб. Беззаперечною є думка А. Макаренка про те, що людина, яка вийшла в світ, повинна мати деякий досвід особистого бюджету, уміти витратити гроші. Вона не повинна виходити в життя якоюсь інституткою, що не знає навіть, що таке гроші.

Цікавими з цього приводу є дослідження Г. Маршалла й Л. Магрудера. Науковцями визначено залежність розуміння дітьми функцій грошей від життєвого досвіду, отриманого в родині, які мають різний соціально-економічний статус, а саме: діти з сімей середнього класу концентруються здебільше на накопичуванні грошей на витрати в майбутньому, а діти з робочих сімей витрачають їх на задоволення [16].

Таку тенденцію підтверджують й п'ятирічні дослідження фінансової поведінки людини, проведені науковцями університету Браун (Brown University), у якому взяли участь 50 тисяч сімей – близько 150 тисяч осіб [25]. Виявлено чіткі звички бідних людей, яких (звичок) багаті люди позбавлені / або намагаються всіма силами їм чинити опір. Зауважимо, що в дослідженні брали участь лише такі особи, які намагаються заробити гроші самотужки. З'ясувалося, що 84% багатих людей скрупульозно стежать за своїм бюджетом, намагаються не виходити за його межі. Серед бідних – ця кількість доходить 20%. Решета людей із цієї кількості просто витрачають кошти, які залишилися після сплати рахунків.

Більш як 93% багатих регулярно відкладають різні суми грошей. Серед бідних – це лише 5% (регулярно відкладають близько 10%, зрідка 20% свого щомісячного доходу), інші – мають хибну думку щодо нерациональності вкладання таких мізерних сум, або неможливості прожити без їх витрачання.

Тільки 6% багатих – іноді беруть участь у тоталізаторах, натомість 77% бідних – роблять це регулярно, мріючи розбагатіти, не заробивши нічого.

Близько 67% багатих відшуковують можливості збільшення кількості джерел доходу (інвестиції, інша робота), не витрачають марно час, а працюючи в два, три рази більше, отримують більше вільних коштів для вигідних інвестицій. Тільки в 6% бідних є інша робота.

Багаті на відміну від бідних ніколи не купують те, що їм не по кишені, не беруть кредит, не відмовляють собі в чомусь іншому заради дорогих покупок, а роблять вибір на користь дешевшого товару.

79% багатих набагато частіше читають професійну літературу і все, що пов'язано з їх кар'єрою, натомість лише 11% бідних читають хоч якісь книги, і лише маленька їх частка знайомиться з фаховою літературою, надаючи перевагу читанню для задоволення [25].

Безумовно, така економічна поведінка батьків впливає відповідно на економічну соціалізацію дітей. Зауважимо, що гроші як соціально-психологічний чинник духовно-економічної соціалізації забарвлюють індивідуальне й соціальне життя особистості особливою спрямованістю освітньої, соціальної активності, породжують певну специфічність сприйняття навколишнього світу і себе в ньому. Вони мають безпосередній вплив на поведінку людини, зміну її особистісних духовно-економічних, соціально-психологічних якостей, адже допомагають її включенню у взаємини з іншими учасниками соціально-економічних відносин в речовій і духовній сфері.

Нас зацікавило, як сьогодні відбувається духовно-економічна соціалізація в українській родині, наскільки навчальні програми й посібники забезпечують формування ставлення до грошей молодших школярів у школі. Результати виявилися невтішними. Вони підтвердили, що зроблене у свій час науковцями й практиками в царині економічної освіти й виховання зведено нанівець, адже «Економіка» вже не є обов'язковим предметом для складання державної підсумкової атестації, загального незалежного оцінювання, що, відповідно, вплинуло на кількість бажаючих її вивчати. Нині ця дисципліна знаходиться у варіативній частині шкільного навчального плану, що обумовлює її необов'язковість. Навіть при декларуванні вибору таких курсів, виявленні бажання з боку вчителів і батьків (замовників освітніх послуг) щодо їх викладання учням, педагоги й адміністрація школи фактично опиняються в ситуації прихованого фактичного невибору, коли навчання таким предметам, з одного боку, дозволено Міністерством освіти й науки України, а з іншого – мережа

навчального плану не містить годин для курсів за вибором. У такій ситуації вони мусять «виборювати» викладання. При цьому не в усіх вистачає сил і бажання боротися, а в результаті учні позбавлені можливості набувати соціально й життєво важливі компетентності.

Зауважимо, що у свій час нами здійснено експериментальне дослідження на базі загальноосвітніх навчальних закладів, яке охопило 840 учнів й 495 учителів початкових класів, 276 батьків [3, с. 9], вивчено зміст цінностей, потреб молодших школярів, розуміння ними економічних понять (обрано найуживаніші в побуті – гроші, праця, багатий, прибуток), виявлено рівень духовної стійкості в ситуаціях морально-економічного вибору, ставлення молодших школярів до духовно-економічних якостей, необхідних сучасному підприємцю, матеріал самооцінювання якостей тощо. Отримані результати довели необхідність здійснення духовно-економічного виховання молодших школярів у різних напрямках освітнього процесу, підготовки для цього вчителів, навчально-методичного забезпечення, налаштування партнерських відносин між школою та батьками, що і стало метою подальшої експериментальної діяльності. З огляду на межі статті, ми не можемо викласти весь обсяг матеріалу. Зосередимо увагу на авторському курсі за вибором з економіки «Початки економіки» для початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів [5] стосовно поняття «гроші», формування ставлення до грошей, налаштування співпраці батьків і школи з цього питання.

Отже, тема № 4 «Гроші, їх властивості, функції, види» вивчається впродовж чотирьох років – у першому й четвертому класах – у контексті інших тем, а в другому й третьому на це відводиться відповідно 4 та 5 годин. Діти ознайомлюються з історичними умовами виникнення грошей, усвідомлюють необхідність їхнього існування як універсального товару, призначеного для обміну, дізнаються про види грошей, якими користувалися в різні історичні періоди (товарні, металеві, паперові, електронні), походженням їхніх назв, у практичні діяльності усвідомлюють три властивості (цінність, рідкісність, зручність) та п'ять функцій грошей. Більше того, перед учнями розкривається духовно-моральний аспект, адже гроші повинні весь час обертатися (наприклад, вклад у банк, інвестування в проект), чим приносити користь людям, державі, їх треба заробляти лише чесним шляхом, вони є засобами допомоги (тим, хто на неї чекає), відкриття власної справи, у якій потрібно працювати на совість, виробляти якісний товар, щоб не нашкодити здоров'ю, життю людей, навколишньому середовищу. Крім цього, людина має прагнути не лише

матеріального, але й духовного багатства.

Ці знання учні набувають на практиці, закріплюючи їх під час розв'язування задач, у яких закладено проблему духовно-економічного змісту, як-от можливість заощадження на лікування бабусі. Вирішення закладеної автором проблеми можливо лише за умови відмови когось із членів родини від власних потреб заради сімейних загальних потреб. Зауважимо, що кожна економічна задача, крім відповіді, передбачає й висновок, для обґрунтування якого учень має застосувати логічне й критичне мислення, виявити свої духовно-економічні якості.

Матеріал означеної теми логічно продовжено в темі № 7 «Фінансові показники діяльності підприємства. Бюджет родини» (вивчається лише в 4 класі в обсязі 11 годин), яка сприяє ознайомленню зі змістом понять «доходи» й «витати» для підприємства і родини, їх видами, результатом («прибуток», «заощадження», «збиток»), усвідомленню того, що кожний підприємець намагається отримати найвищий прибуток, проте він має пам'ятати про чесні, моральні шляхи його досягнення, розуміти необхідність благодійництва, меценатства, здійснювати його, допомагати батькам, близьким людям й тим, хто потребує. У випадку збитковості виробництва (дефіциту бюджету) підприємець (члени родини) має проаналізувати раціональність власних витрат, скорегувати їх у подальшому періоді. Таким чином, школярі дізнаються, що кожна країна, підприємство, родина має свій бюджет, який вона обов'язково має планувати.

Спираючись, зокрема й на власний життєвий досвід, учні розуміють, що кожна родина стоїть перед проблемою вибору між бажаним і можливим, дізнаються про джерела сімейного бюджету, усвідомлюють необхідність сплачування податків та обов'язкових платежів, раціонального планування бюджету, учаться віднаходити можливості заощаджування грошей, практично розраховувати, аналізувати, планувати бюджет і робити відповідні висновки, тобто дітям надається можливість відчутти себе справжніми господарями. Школярі дізнаються, що багатством родини є майно рухоме, нерухоме. Проте вони усвідомлюють, що, насамперед, важливо, щоб у родині панували любов, взаєморозуміння, повага.

Отримані компетентності з попередніх тем у подальшому відпрацьовуються в темі № 8 «Банк. Грошова система» (вивчається лише в 4 класі в обсязі 7 годин) під час здійснення подорожі в історію виникнення банків, ознайомлення з поняттями «банк», «грошова система», видами сучасних грошей, видами розрахунків. Учні на конкретних прикладах як з навчальних задач, так і з ситуацій, побудованих на фактах

із життя родин бачать, що існує певна користь і для того, хто позичає, і для того, хто дає в борг, учаться обирати надійний банк, робити прості банківські розрахунки.

Здійснення міжпредметних зв'язків предмета «Початки економіки» з предметами базового навчального плану початкової школи підсилило соціально-виховний ефект, сприяло розвитку предметних компетентностей, мотивувало учнів до навчання [6].

Залучення батьків до освітнього процесу, під час якого вони із задоволенням і цікавістю відвідували уроки, допомагали у створенні матеріально-технічної бази викладання економіки, книжкового фонду, у виготовленні наочності, підготовці та проведенні позакласних заходів духовно-економічного спрямування (конкурс «Кращий знавець економіки», свята «Дарові блага осені», «Ресурси для виготовлення Колобка», «Проблема вибору Кози-дерези», вистави «Нові лижі Ква», «Новорічний колобок» тощо), заснуванні й участі в роботі батьківського клубу, у якому могли обговорити не лише проблеми духовно-економічного виховання, психологічного стану дітей, а й просто поспілкуватися, обмінятися думками з приводу різноманітних проблем, отримати відповіді на питання від представників адміністрації, психолога тощо сприяло утворенню духовного взаємозв'язку між батьками, дітьми, учителями й духовно-економічному вихованню дітей. Результати проведеного анкетування щодо задоволеності батьків життєдіяльністю освітнього закладу (А. Афанасьєвим) [7, с. 111 – 113] на кінець дослідження надали підстави стверджувати, що вони надають школі досить важливу роль у вихованні поведінкових, духовних, економічних якостей особистості, формуванні життєвої, компетентності дітей, їхньої духовно-економічної соціалізації.

Опитування учнів контрольної (ДК) та експериментальної (ДЕ) груп підтвердили позитивні зрушення й засвідчили: відповіді 75,3 % учнів групи ДК базувалися на знаннях побутового рівня, життєвого досвіду. Зокрема 32,3 % опитаних розуміли гроші як те, за що купують, 26 % – те, що заробляють, 17 % – як багатство, 22,3 % – не виявили знань, і лише 2,4 % уважали гроші засобом отримання доброї освіти.

Натомість 67,9 % школярів групи ДЕ виявили розуміння економічного змісту поняття «гроші», зокрема 44 % – як універсального товару, 8 % – як джерела накопичення грошового капіталу, 15,9 % – указали на функцію грошей – засіб обміну. Лише 8,1 % школярів виявили знання поняття на побутовому рівні, а 1,3 % – взагалі їх не показали. Позитивним фактом стало те, що 22,7 % учнів розуміють духовно-економічний зміст поняття, визнають гроші як засіб

допомоги (16,1 %), задоволення духовних потреб (6,6 %), розуміють економічні зв'язки між багатством і бідністю, усвідомлюють важливість і необхідність використання певних сум для благодійності, заробляння грошей чесним шляхом.

Висновки. Отже, концентрична побудова програми, її повне навчально-методичне забезпечення, базування на основних дидактичних принципах навчання, застосування діяльнісного, особистісно орієнтованого, компетентнісного, інтегративного підходів, подання змісту понять як в економічному, так і духовному аспектах, забезпечення «атмосфери захищеності», «мажорних стосунків» (А. Макаренко), ділових творчих, комфортних взаємин, у яких учні вільно розмірковують, вступають у діалог з учителем, одне з одним, активно висловлюють самостійні судження та способи їхнього обґрунтування, логіка побудови уроку, підпорядкована вирішенню соціально-виховних, освітніх, розвивальних цілей, варіативність пропонованих завдань, взаємозв'язок між ними, який забезпечується інноваційними, інтерактивними технологіями, різними методичними засобами і прийомами (загальними й специфічними), «ситуаціями соціального успіху», а також продуктивна розумова діяльність учнів, надання їм свободи вибору сприяли суттєвим зрушенням, які відбулися в їхній свідомості, перетворили духовно збагачені економічні знання в усвідомлені морально-ціннісні ставлення, якості та соціально значущі економічні вчинки молодших школярів й, таким чином, сприяли вихованню ставлення до грошей як чинника духовно-економічної соціалізації молодших школярів.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є науково-методична популяризація економічних дисциплін для формування компетентної, щасливої особистості учня початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
2. Баранівський В. Ф. Філософія. Політологія. Освіта і культура. Військова справа : зб. наук. праць / В. Ф. Баранівський ; передм. В. С. Муляви ; упоряд., пер. на англ. Л. І. Баранівської. – Київ : НАОУ : НДЦ ГП ЗСУ : Міленіум, 2005. – 469 с.
3. Варецька О. В. Підготовка учителів початкових класів до економічного виховання школярів у системі післядипломної педагогічної освіти: дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Варецька Олена Володимирівна. – Київ, 2008. – 315 с.
4. Варецька О. В. Теоретичні і методичні засади розвитку соціальної компетентності вчителя початкової школи у системі післядипломної педагогічної освіти: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Варецька Олена Володимирівна – К., 2015. – 630 с.
5. Варецька О. В. Програма курсу за вибором «Початки економіки» для початкової школи

загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Варецька . – Запоріжжя: Просвіта, 2015. – 28 с. Схвалено МОН України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, лист № 14.1/12 -Г-173 від 24.02.2014 р.

6. Варецька О. В. Застосування міжпредметних зв'язків програмового курсу початкової школи з економікою / О. В. Варецька // Початкова школа. – 2005. – № 10. – С. 17 – 20.

7. Воспитательный процесс: изучение эффективности: Методические рекомендации / Под ред. Е.Н. Степанова. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 128 с.

8. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. – 2-ге вид., доп. і випр. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.

9. Дембицька Н. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді [Текст] / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 49–59.

10. Зубіашвілі І.К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників. дис. ... кан. пед. наук : 19.00.05 / Зубіашвілі Ірина Костянтинівна – К., 2009. – 175 с.

11. Казакова И. Р. Социально-педагогическая компетентность современного учителя / И. Р. Казакова // Социальная политика социального государства. – Нижний Новгород : НИСОЦ, 2002. – С. 474–477.

12. Лактіонов О. М. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»/ О. М. Лактіонов. – Київ, 2000. – 36 с.

13. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей. Семейное хозяйство: Соч. в 7 т. / А.С. Макаренко. – М., 1987. – Т. 4. – 566 с.

14. Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори. Статті, лекції, виступи / За заг. ред. Е.Н. Мединського та І.Ф. Сवादковського. – Київ-Харків: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. – 284 с.

15. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості [Текст] / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3–16.

16. Москаленко В.В. Соціальна психологія: навчальний посібник. – Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Розділ «Економічна соціалізація особистості» / Москаленко В.В. – К.: «Центр учбової літератури», 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchebniks.net/book/213-socialna-psixologiya-navchalnij-posibnik-moskalenko-vv/22-glava-14-ekonomichna-socializaciya-osobistosti.html>

17. Нигматулин Р.И. Стратегия для России: проблема выбора / Р.И. Нигматулин, Д.Е. Сорокин // Вестник Российской академии наук. – 2002. – Т. 72. – № 5. – С. 387–395.

18. Побірченко Н.А. Партнерство: Уроки для дітей 6–11 років / Побірченко Н.А. – К.: Четверта хвиля, 1988. – 108 с.

19. Радул В. Соціалізація й розвиток особистості / В. Радул // Шлях освіти. – 2006. – № 2. – С. 7–13.

20. Робінсон К. Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту / Переклала з англ. Г. Лелів / К. Робінзон, Л. Ароніка . – Львів: Літопис, 2016. – 258 с.

21. Соціальна педагогіка : мала енцикл. / за ред. І. Д. Звереві. – Київ : Центр учбової л-ри, 2008. – С. 107–109.

22. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. / К.Д. Ушинський. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.

23. Хесс К. Так устроєн мир. Економіка для юношества / Пер. с англ. / Науч. ред. Ю.Б. Кочеврин. – М.: Дело, 1992. – 96 с.

24. Эпштейн Л.Е. Экономические факторы коммунистического воспитания / Эпштейн Л.Е.. – Челябинск, 1966. – 316 с.

25. 6 привычек, из-за которых вы до сих пор бедны // НовостиЮИнфо, 2017. – 18 апреля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://newsyou.info/6-privyчек-iz-za-kotoryx-vy-do-six-por-bedny>

26. [Online Etymology Dictionary — Economy](http://www.etymologyonline.com) / Harper, Douglas (November 2001). Архів [оригіналу](#) за 2013-06-25. Прочитовано: October 27, 2007. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.webcitation.org/mainframe.php>

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly: [New Ukrainian school: conceptual bases of developing secondary school]. (n.d.). *mon.gov.ua*. Retrived from: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html> [in Ukrainian].
2. Baranivskij, V. F. (2005). *Filosofiiia. Politolohiia. Osvita i kultura. Viiskova sprava* [Philosophy. Politology. Education and culture. Soldiery]. – Kyiv: NAOU: NDTs HP ZSU : Milenium [in Ukrainian].
3. Varetska, O. V. (2008), *Pidhotovka uchyteliv pochatkovykh klasiv do ekonomichnoho vykhovannia shkolariv u systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity* [Primary school teachers' training to pupils' economic education in the system of postgraduate education]. *Candidate's thesis*. – Kyiv [in Ukrainian].
4. Varetska, O. V. (2015). *Teoretychni i metodychni zasady rozvytku socialnoi kompetentnosti vchytelia pochatkovoї shkoly u systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity* [Theoretical and methodological foundations of primary school teacher's social competence in the system of postgraduate education]: *Doctor's thesis*. – Kyiv [in Ukrainian].
5. Varetska, O. V. (2015). *Prohrama kursu za vyborom „Pochatky ekonomiky” dlia pochatkovoї shkoly zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [The elective course «Starts of economy» for primary grades of secondary schools]. *Pocatкова shkola – Primary School, 1*, 55 – 57 [in Ukrainian].
6. Varetska, O. V. (2005). *Zastosuvannia mizhpredmetnykh zviazkiv prohramovoho kursu pochatkovoї shkoly z ekonomikoiu* [Application of interdisciplinary connections of programmatic course of primary school in Economics]. – Kyiv [in Ukrainian].
7. Stepanov, E. (2003). *Vospitatelnyi protsess: izuchenie effektivnosti: Metodicheskie rekomendatsii* [Educational process: study of effectiveness]. – Moscow [in Russian].
8. Honcharenko, S. U. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Encyclopedic Dictionary]. – Rivne [in Ukrainian].
9. Dembycka, N. (2008). *Sotsialno-psykholohichni problemy ekonomichnoi sotsializatsii molodi* [Social and psychological problems of economic socialization of youth]: *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology, 2*, 49 – 59 [in Ukrainian].
10. Zubiashvili, I. K. (2009). *Stavlennia do hroshej iak faktor ekonomichnoi sotsializatsii starshoklasnykiv* [Attitude to money as a factor of economic socialization of high scholl pupils]: *Extended abstract of candidate's thesis*. – Kyiv [in Ukrainian].
11. Kazakova, I. R. (2002). *Sotsialno-pedagogicheskaya kompetentnost sovremennogo uchitelya* [Socio-pedagogical competence of a modern teacher]. *Sotsialnaya politika sotsialnogo gosudarstva – Social policy of a social state*, pp. 474–477 [in Russian].
12. Laktionov, O. M. (2000). *Strukturno-dynamichna orghanizatsiia indyvidualnoho dosvidu* [Structural and dynamic organization of individual experience]. *Doctor's thesis* – Kyiv [in Ukrainian].
13. Makarenko, A. S. (1987). *Lektsii o vospitanii detei. Semeinoe hozyaystvo* [Lectures on the children's upbringing. Family Management]. Moscow [in Russian].
14. Makarenko, A. S. (1947). *Vybrani pedahohichni tvory. Statti, lektsii, vystupy* [Selected pedagogical works. Articles, lectures, speeches]. – Kyiv, Kharkiv [in Ukrainian].
15. Moskalenko, V. (2007). *Sotsialno-psykholohichni zasady ekonomichnoi kultury osobystosti* [Socio-economic foundations of psychological culture of a personality]. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology, 4*, 3 – 16 [in Ukrainian].
16. Moskalenko, V. V. (2008). *Sotsialna psykholohia* [Social Psychology]. – Retrived from: <http://uchebniks.net/book/213-socialna-psixologiya-navchalnij-posibnik-moskalenko-vv/22-glava-14-ekonomichna-socializaciya-osobistosti.html> [in Ukrainian].
17. Nigmatulin, R. I., & Sorokin, D. Ye. (2002). *Strategiya dlya Rossii: problema vybora* [Strategy for Russia: the problem of choice]. *Byulleten Rosiyskoi akademii nauk – Bulletin of the Russian Academy of Sciences, 72 (5)*, 387 – 395 [in Russian].
18. Pobirchenko, N. A. (1988). *Partnerstvo: Uroky dlia ditei 6–11 rokiv* [Partnership: Lessons for children of 6-11]. – Kyiv [in Ukrainian].

19. Radul, V. (2006). Sotsializatsiia i rozvytok osobystosti [Socialization and personality development]. *Shliakh osvity – Education Way* [in Ukrainian].
20. Robinson, K. (2016). *Shkola maibutnoho. Revoliutsiia u vashii shkoli, shcho nazavzhdy zminyt osvitu* [School of future. The revolution in your school that will forever change education]. – Lviv [in Ukrainian].
21. Zverieva, I. (2008). *Sotsialna pedahohika: mala entsyklopediia* [Social pedagogy: small encyclopedia]. – Kyiv [in Ukrainian].
22. Ushynskiy, K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory* [Selected pedagogical works]. – Kyiv [in Ukrainian].
23. Hess, K. (1992). *Tak ustroen mir. Ekonomika dlya yunoshstva* [So the world works. Economy for young people]. – Moscow [in Russian].
24. Epshtein, L. E. (1966). *Ekonomicheskie faktory kommunisticheskogo vospitaniia* [Economic factors of communist education]. – Cheliabinsk [in Russian].
25. 6 privyчек, iz-za kotorykh vy do sih por bedny [6 habits, because of which you are still poor].(n.d.). *newsyou.info*. Retrived from: <https://newsyou.info/6-privyчек-iz-za-kotoryx-vy-do-six-por-bedny>
26. Online Etymology Dictionary — Economy / Harper, Douglas (November 2001). Retrived from: <http://www.webcitation.org/mainframe.php>

Матеріали надійшли до редакції
22.04.2017 р.